

KİTAB-I DEDE KORKUT'TAKİ BAZI KELİMELER ÜZERİNE***Dr. Vahit ZAHİDOĞLU****

Herhangi bir yazılı abidenin metinsel itibarlılığı bu veya diğer derecede metnin leuğuistik açıdan araştırılmasına bağılıdır. Metinsel ve leuğuistik araştırmalarının birbiriyle örtüşmesi, araştırmacıya her türlü tesadüfi yorumları, tahripleri önlemek imkânını sağlamaktadır. Metnin mantıksal bağılarını, gramatik vasıtalarla gerçekleşen arkitektonik yapısını sistemli şekilde öğrenmeden yazılı abidenin bedîf-tarihî değerini belirlemek oldukça zordur, belki de imkânsızdır. Metin tertibinde yanlışlıklara yol açan en tehlikeli cihet de leuğuistik-tarihî gerçekliğin dikkate alınmamasıdır. Buna emel edilmedikde kelimeler ve cümleler, genellikle metin gerçek mecrasından çıkarılarak istenilen yönden yorumlanabilir. Bu ise kendi sırasında tarihî abidenin dilinin çağdaştırılmasına, ihtiyaç olmadık hallerde baştan başa masal ve destan mantığına uydurulmasına, böylelikle de tarihilikle bediiyatın, gerçeklikle mitikliğin sınırlarının aradan kalkmasına zemin hazırlamaktadır.

Kitab-ı Dede Korkut, tarihi gerçeklikle bediiyatın, hafızalardan süzülüp gelen destan geleneklerinin sentezinden yoğrulmuş eşsiz bir yazılı abidedir. Kanaatimizce, müstensihler destanın Dresden ve Vatikan nüshalarının hazırlanmasında Mısır'da yazılmış daha eski ve mükemmel nüshanın yanı sıra Moğolca'yı iyi bilen müstensih tarafından Moğol-Uygur harfleri ile yazılmış başka bir nüshadan da yararlanmışlardır. Aynen Reşideddin Oğuznamesinde olduğu gibi Dede Korkut'ta da Moğol dilinin tesiri belli bir şekilde duyulmaktadır.¹ Bundan dolayı muhtemelen Kitab-ı Dede Korkut'un elimizdeki nüshaları İlhanlıların Hülagu, Abaka, Teküder (Ahmet) ve Argun'dan sonra tahta çıkmış hükümdarı Kazan'ın (1295-1304) Müslümanlığı kabul ettiği devirle (1295; Onun Müslümanlığı kabul etmesi ile yüz bin kadar Moğol da Müslüman olmuştu.) Kazan'ın kardeşi Ölceyttü'nün hükümlanlık yıllarını kapsayan devir (1306-1327) arasında XIV.yüzyılın 2.yarisını geçmemesi şartıyla Azerbaycan coğrafyasında yazıya alınmıştır. Hatırlatalım ki Oğuzlar ve Moğollar hakkındaki bir çok kaynaklar, o sıradan da bu konuda en

* Bu makale 24 Eylül-02 Ekim 2000 Tarihlerinde İzmir Çeşme'de düzenlenmiş 4. Uluslar arası Türk Dili Kurultayında bildiri olarak sunulmuştur.

** Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.

¹ Bk.: A. Zeki Velidi Togan, Reşideddin Oğuznamesi Tercüme ve Tahlili, İstanbul 1982, s.120.

* Kaynaklarda İlhanlı hükümdarları olarak Geyhatu ve Baydu'nun dahi isimleri geçmektedir.

kapsamlı bilgileri içeren Câmî't-tevarih adlı eser de Kazan Han'ın emriyle başlatılmış ve onun kardeşi Ölceytü'nün zamanında bu iki hükümdarın vezirliğini yapmış olan Fazlullah Reşideddin tarafından 1310 yılında tamamlanmıştır.² Buraya bir çok tarih eserlerini ve İbn Mühennâ'nın "Hilyetü'l-insan ve Helbetü'l-lisan" adlı Farsca, Türkçe ve Moğolca sözlüğünü eklemek mümkündür. Oğuznamelerin şifahi ve yazılı şekillerde bir çok varyantlarının olması destanın metninde değişik zaman ve mekân şartlarının bir araya getirilmesine, "birkaç devrin birden görüntülenmesine yol açmıştır."³ Bu cihat Kitab-ı Dede Korkut'un dilini de etkilemiş, genel olarak Azerbaycan Türkçesi özelliklerini yansıtan esas dil tabakasının altında, önceki devirlere ait daha eski dil tabakası böylece muhafaza edilmiştir. Lakin bu eski tabaka çoğu zaman çağdaş kodlarla okunmaya çalışılmış, bu da mümkün olmayınca müstensih hatası gibi değerlendirilmeye üstünlük verilmiştir. Burada biz kendi kanaatimize göre yanlış okunduğunu ve anlamının doğru belirlenmediğini ihtimal ettiğimiz bu türlü birkaç kelimededen bahsetmek niyetindeyiz.

Sincid سینجید "putperest, putçu, puta tapan". Bu kelime Dresden nüshasının Salur Kazan Tutsak Olduğu Boy'unda işlenmiştir: "*Altun aşık oynar sincid anıñ* انك سینجید *beğleri*" (D-273). Kelimenin işlendiği soylama aşağıdaki şekildedir:

*"Kazan burada bir dağı soylamıŝ:
Arkıç kırdı yaykanur umman deñizinde
Sarp yerlerde yapılmış kâfir şehri
Sağa sola çırpındı urur yüzgeçleri
Su dibinde döner bađrıleri
Tağrı menem diyü su dibinde çıđrıŝur âsileri
Öñin koyup tersin okur kızı gelini
Altun aşık oynar sincid anıñ beğleri
Altı katla Oğuz vardı alımadı
Ol kal'aya altı baŝ er ile men Kazan vardum
Altı güne komadam anı aldum..."*

(D-273)

V. Bartol'd Kazan'ın dilinden verilmiş bu soylama hakkında ŝunları belirtmektedir: "*Burada metin çok zor okunmaktadır. El yazmasında anlaŝılmayan bir çok kelimeler vardır. Muhtemelen bunlar müstensih tarafından tahrif edilmiştir.*" O, önceki satırda geçen kızı gelini kelimesini bu satıra ekleyerek tercümesinde "*Onların kızı gelini altın aşık oynarlar, Onların beğleri yabani otlar*

² Aladdin Ata Melik Cüveyni, Tarih-i Cihangüŝa, Çeviren Prof. Dr. Mürsel Öztürk, Ankara 1998, s.2-3

³ Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı, Giriŝ-Metin-Faksimile, Ankara 1958, s.56.

*gibi çoktur*⁴ şeklinde metinle ilgisi olmayan bir yorum yapmıştır. Araştırmacılarından Orhan Şaik Gökyay, Muharrem Ergin bu kelimeyi yer adı olarak *Sancıda(n)*, F. Zeynalov, S. Alizade *Sancıdan*, Ş. Cemşidov *Suncıdan* şekillerinde okumuşlardır. H. Araslı tertip ettiği metinde *Suncudan* gibi okuduğu kelimeyi sözlüğe *Sancudan* şeklinde alarak onu şöyle izah etmiştir: “*Sancudan, Gara deniz sahilinde şehir adı imiş.*”⁵

F. Kırzioğlu bu kelimeyle bağlı aşağıdakileri belirtmektedir: “*Sancıdan (XI. boy): Altun aşık oynar Sancıdan (veya Sandal?)’uñ Begleri. Okunuşu bile şüpheli olan bu adla neresinin anlatılmak istendiği kestirilemiyor...Koyunların arka bacaklarından çıkarılan ‘aşık kemiği’ ile çocukların yerde asker dizisini andıran ‘cızgı’, ‘kala’ ve ‘alçınalm’ gibi oyun ve büyüklerin de tavla zarı gibi çift veya tek atarak kürsüde (tahta üzerinde) kumar gibi oyun oynama adeti yalnız Türklere mahsus olduğundan, ‘altundan dökülmüş kumar aşığı’ ile oyun oynayan beğlerin bulunduğu böyle bir yerin Kıpçak/Kuman ülkesinde, yani Dağıstanda bulunması gerektir.*”⁶ O. Şaik Gökyay da kelimeyi yer adı gibi değerlendirmiş, bu yerin Umman Denizi kıyısında (Umman Denizini o, Arabistan yarımadasının güneydoğusundaki denizin adı olarak açıklamıştır-V.Z.) olabileceğini göstermiştir: “*Sancıda(n)-Yeri belli değil. Bununla beraber bunun Umman Denizi kıyısında olduğu düşünülebilir. Çünkü destanda (XI.hikaye)Kazan Bey, Umman Denizi’nde, sarp yerlerde yapılmış bir kafir şehirden söz etmekte ve aynı soylama içinde bu şehrin bahrilerinden, asilerinden, kızlarından, altun asuk oynayan beyleri’nden bahsetmektedir... Akkoyunluların Umman Denizi’ne kadar indiklerini hatırlamak da, bu kalenin o denizin kıyısında olduğunu düşündürür*”⁷ Abidenin Türkmen neşrinde Meti Köseyev kelimeyi *sancak* şeklinde yorumlamıştır: “*Altın aşık oynar sancak begleri*”⁸

Böylelikle V. V. Bartol’d ve M. Köseyev istisna olmakla bütün araştırmacılar yukarıda gösterilen kelimeyi değişik fonetik varyantlarda yer adı gibi yorumlamışlardır. V. V. Bartol’d ve M. Köseyev’in okunuşları ise metine esaslanmadığı için kabul edilmesi imkânsızdır (M. Köseyev’in okunuşunda kelimenin yalnızca *sanc* hissesi metne uygundur, *-ak* ekinin nereden götürüldüğü belli değildir).

Bizim kanaatimizce, bu okunuşların tamamı kelimenin metindeki yazılış şeklinin yanlış değerlendirilmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Harekesiz yazılmış

⁴ V. V. Bartol’d, Kniga Moyego Deda Korkuta, Moskova-Leningrad 1962, s.278,

⁵ Ş.Cemşidov son kitabında bu kelimenin *Nahçıvan* şeklinde okunmasının doğru olacağını savunmaktadır. Ama kendi önerisine rağmen kitaba eklediği metine kelimeyi yine de *Suncıdan* şeklinde almıştır. Bk: Şamil Cemşidov, Kitab-i Dedem Gorgud, Bakü 1999, s.242,417.

⁶ H. Araslı, Kitab-ı Dede Gorgud, Bakü 1978, s.183.

⁷ M. F. Kırzioğlu, Dede Korkut Oğuznameleri, İstanbul 1953, s.106.

⁸ Orhan Şaik Gökyay, Dedem Korkudun Kitabı, İstanbul 1973, s.XCIX.

⁸ Gorgud Ata, Neşre Hazırlayan M. Köseyev, Aşkabat 1990, s.155.

صحنه انك grafik kompleksini biz *sıncıd* ve *anıñ* şeklinde iki kelimeye ayırmayı tercih ediyoruz. Bu halde satır: “*Altun aşık oynar sıncıd anıñ begleri*” şeklini almış bulunmaktadır. Aslında satırdaki sıfat tamlaması *anıñ sıncıd begleri* şeklinde anlaşılmalıdır. Kitab-ı Dede Korkut'ta sıfat tamlaması unsurlarının arasında yer değişimi bir çok örneklerde görülmektedir: “*keçmiş benim günimi ne aındırırsın*” (Salur Kazanının Evinin Yağmalandığı Boy, D-54), (Uruz Tutsak Olduğu Boy D-149)- “*Menim geçmiş günim*”; “*Tutar benim ellerim tutmaz oldı*” (Deli Dumrul Boyu D-54)- “*Menim tutar ellerim*”; “*Yumruğumda talbınan şahin benim kuşumu ölü görđüm*” (Salur Kazanın Evi Yağmalandığı Boy D-42)- “*Benim şahin kuşumu*”; “*Karaluca men kızın nesine gerek ozan*” (Beyrek Boyu D-104-105)- “*Men karaluca kızın*”; “*Agca benim köksümü basub kondı*” (Deli Dumrul Boyu D-162-166)- “*Menim agca köksüm*”; “*Tatlu benim canımı alur oldı*” (Deli Dumrul Boyu D-166)- “*Menim tatlu canımı*”; “*Atlu batub çıkamaz anuñ balcığı olur, Ala yılan sökemez anuñ ormanı olur*” (Kan Turalı Boyu D-175)- “*Anuñ atlu batub çıkamaz balcığı, Anuñ ala yılan sökemez ormanı*”.

Kitab-ı Dede Korkut'taki bu önemli sentaktik özellik ilk kez M. Erginin dikkatini çekmiştir. O yazır: “*Dede Korkut'un sıfat tamlamalarında bazen sıfatla ismin bugün alışık bulunmadığımız bir şekilde birbirinden uzaklaştıkları görülür. Kicmiş menüm günüm, tutar menüm ellerim vs... Görülüyor ki iyelik grubunun ikinci, yani tamlanan unsurunun sıfatı birinci, yani tamlayan (menüm, benüm) unsurunun önüne atılıyor, böylece veya doğrudan doğruya sıfat tamlamasında sıfat ile ismi arasında başka bir unsur sokuluyor. Bu Dede Korkut'un çok dikkate değer bir hususiyetidir.*”⁹

Kanaatimizce, *sıncıd anın begleri* tamlamasında da aynı değişim söz konusudur. Tamlamanın yanlış okunuşu esasen *sıncıd* kelimesinin anlamının belirlenememesinden ileri gelmiştir. Bu kelime *sın* kökünden ve *-cıd/-çüd* ekinden oluşmuştur. *Sın* kelimesinin burada “put” anlamında olduğu kanaatindeyiz. Kelimenin bu anlamına Codex Cumanicus, Kitab-i Tercüman (XIV. asır), Et-tuhfe, L. Budagov, V. V. Radlov sözlüklerinde, Tatar, Karakalpak, Başğurt (*hun* şeklinde) vs. Türk lehçelerinde rastlanmaktadır.

Sıncıd kelimesinin terkindeki *-cıd* eki Türk lehçelerinde geniş şekilde işlenen *-çı* ekinin fonetik varyantıdır. Bu ek Yakutçada çeşitli varyantlarda muhafaza olunmuştur ve Türk lehçelerindeki *-çı* ekinin fonksiyonlarını üstlenmektedir. Yakutçada ‘meslekle ilgili isimler yapan’ bu ek, ünlü ve

* Bu cümlede sıfat tamlamasının unsurları arasındaki yer değişimini dikkate almadıkları için Azerbaycan nesirlerinin hepsinde *kuşumu* kelimesinden sonraki grafik kompleks yanlış olarak *alur* şeklinde okunmuştur. Oysa Vatikan nüshasında da kelime *öldi* اولدی *şahin kuşum öldi* şeklinde hareketlenmiştir. Türkiye nesirlerinde doğru olarak *ölür* gibi okunmuştur.

⁹ M. Ergin, Dede Korkut Kitabı İndeks-Gramer, Ankara 1991, s.470-471.

diftonglardan sonra –hit, -k, ve –x’den sonra –sit, -p, -t ve s’den sonra –çit, -l, -r ve –y’den sonra –cıt, -m, ñ ve n’den sonra –n’it şeklinde eklenir.¹⁰ *inaxsıt* “çoban” (*inax* ‘inek’), *emçit* “hekim” (*em* ‘ilaç’), *kömürçüt* “kömürçü” (*kömür* ‘kömür’), *ölüoxsüt* “rahmetli” (*ölüöx* ‘ölen’), *balıxsıt* “balıkçı” (*balık* ‘balık’), *maçcıt* “oduncu” (*mas* ‘odun’), *sircit* “kılavuz” (*sir* ‘yer’), *suolcut* “izci” (*suol* ‘yol’), *timircit* “demirci” (*timir* ‘demir’), *otcut* “ot biçen” (*ot* ‘ot’), *olonxohut* “destancı, olonhocu” (*olonxo* ‘destan, olonho’), *serihit* “dövüşçü, asker” (*seri* ‘dövüş’), *ayann’it* “yolcu” (*ayan* ‘yol, sefer’) vs.¹¹ –cıt ekinin gösterilen fonetik varyantları Yakutça’da bu ekin söz kökünün son ünsüzüne uygunlaşması sonucu ortaya çıkmıştır. Bu ek –çit şeklinde Kırşehir emiri Caca oğlu Nur El-Din’in 1272 tarihli Arapça-Moğolca vakfiyesinin Moğolca metninde de geçmektedir: *ağtaçit* “atçı, seyis” (*ağta* ‘at’), *bağurçit* “aşçı” (*bağur* ‘aş’)** , *haucit* (Moğol yazı dilinde *hağuçin*, *hağuçit*) “eski, ihtiyar, onluk”. İlgili çekici cihettir ki burada –çi ve –çit ekleri paralel olarak kullanılmıştır: *ağtaçit/ağtaçit*, *bağurçit/bağurçit* vs.¹² O. Böhlingk, –çi ve –çit eklerinin genetik açıdan birbirine bağlı olduğunu kabul ederek –çit/-çit ekinin sonundaki –t’yi Moğol dillerindeki çokluk eki olarak değerlendirmiştir.¹³ V. Radlov da bu iki ekin aynı menşeli olduğuna karar vererek –çit/-çit ekindeki –t’nin Yakutça III. şahıs iyelik eki –ta’dan türediğini savunmuştur.¹⁴ Krş:Yak.*ağata* “onun babası”, *d’iete* “onun evi” vs. Araştırmacılar Moğol dillerinde meslekle ilgili isimler yapan –ç(in) ekinin de –çı ekine bağlılığını, ilk devirlerde bu ekin “bir şeye veya bir harekete alışkanlık, alışkı” manalı sıfatlardan gelişerek isimleştiğini, meslek anlamı kazandığını göstermektedirler.¹⁵ Bunu da ilave edelim ki, yukarıda adını andığımız Moğolca vakfiyede ve başka Moğol metinlerinde –çit ve –çin, –n ve –t/d eklerinin paralel şekilde kullanıldığını (*hağuçit/ hağuçin*, *cağun/cahut* vs.), aynı paralelliğin *ar- arın* (Moğ.- *art* (Türk)”art”; *hat/kat- katın/hatun,- kadıt-(alt)”hatun*; *oy- oypañ* (Kaz.,

¹⁰ M. Fatih Kirişçiöğlü, Saha (Yakut) Türkçesi Grameri, Ankara 1999, s.45-46.

¹¹ E. K. Pekarskiy, Slovar’ Yakutskogo Yazıka, Moskova 1959; Yazıki Norodov SSSR, Tyurkskiye Yazıki, Moskova 1966, s.409; Grammatika Sovremennogo Yakutskogo Literaturnogo Yazıka Fonetika i Morfolojiya, Moskova 1982, s.111-112; A. M. Şçerbak, Oçerki po Sravnitel’noy Morfolojii Tyurkskiñ Yazıkov (imya), Leningrad 1977, s.104; M. Fatih Kirişçiöğlü, a.g.e., s.46.

* İbn Mühenna Sözlüğünde: ahtaçı “seyis”

** Bu kelimeye Çağatay metinlerinde *bavercı*, *bavurcı*, *baurcı*, *baursı*; Özbekçede *baburcı* şekillerinde rastlanmaktadır. Kelimeyi L. Budagov Fars, V. V. Radlov ise Türk kökenli hesap etmektedir. Bizce, V. V. Radlov haklıdır.

¹² A. Temir, Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur El-Din’in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi, Ankara 1989, s.171-174, 178.

¹³ O. Böhlingk, Über die Sprache der Yakuten: Grammatik:Text und Worterbuch, SPb 1851, s.103.

¹⁴ W. Radloff, Die Yakutische Sprache in ihrem Verhältnisse zu den Türkischen Sprachen, Zapiski AN SSSR Seriya VIII, , T.8, N. 7, 1908 s.22.

¹⁵ Sravnitel’no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskiñ Yazıkov, Morfolojiya, Moskova 1988, s.144-145; B. Serebrennikov, N. Gadjiyeva, Sravnitel’no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskiñ Yazıkov, Bakü 1979, s.102.

K. Kalp.)- *oypat* (Kaz., Nog.) / *uypat* “çukur”; *an*(Yak, Radl.)-*ant/and* “ant”; *oyun/oyut*(Yak.) “şaman” vs., Kitab-ı Dede Korkut'taki *al- ald- alın* “ön”, *gel- gelin- geld* “gelin” vs. örneklerde aksolunması ve bunların hiç birinde çoğunluk anlamının olmamasını göz önünde tutarak¹⁶ biz -cit/-cıt ekindeki -t/-d unsurunun Moğolcadaki çokluk ekinden farklı iyelik ekine bağlı yapım eki olduğu kanaatindeyiz. Ayrıca Dede Korkut'ta *yiğit* kelimesi *yig*, *kavat*, kelimesi *kavan* şeklinde de geçmektedir: Er olsañ, *yig* olsañ, Mere, Men Kazanca olmayasın, Basat-dedi(D.224); [Bay Böre Beg] bazirganlara aydur: Mere *kavan* oğlu kevatlar, ata tuturken oğul elin mi öperler? (D-74).

İlk kez Ebulgazi Bahadır Han, “Şecere-i Türk” adlı eserinde Moğol dilinde -t ekinin çoğunluk anlamının yanı sıra başka anlamlar da ifade etmesinden bahsetmiştir. O, Moğol dilinde -t ekinin Türkçedeki -ci ve -li eklerinin karşılığı olarak da kullanıldığını ve zaman zaman iyelik anlamı bildirdiğini kaydeder.¹⁷ Bizim fikrimizce, A. Von Gabain'in eski Türkçe'de “*artık fonksiyonu olmayan eski ve yabancı çokluk eki*” gibi değerlendirdiği¹⁸ *tigiti* (*tigin* ‘prens’ çoğunluğu: *tiğitler*), *süt* (Moğolca *sün*), *uruñut* “savaşçı, muharip” (*urunğu* ‘savaşçı, muharip’) vs. örneklerde de -t eki iyelik anlamı ifade etmektedir. Bunu da hatırlatmakta fayda mülahaza ediyoruz ki, Yakutçada bazı kelimelerde dönüşlü fiiller -n eki yerine -t eki ile yapılmaktadır: *oğut-* “dışmek”, *ıarıt-* “ağrımak”, *utat-* “susamak” vs.¹⁹ Bütün bunları dikkate alarak biz *sıncıd* kelimesindeki -cıd ekini Moğolca'da Türkçe -ci/-çi ekinin karşılığı hesap ederek, kelimeyi “putçu, putperest” şeklinde, satırın genel anlamını ise “*Altın aşık oynar kafirin putperest beyleri*” şeklinde değerlendiriyoruz.

Ayna آینه “uğursuzluk getiren, uğursuz; şeytan”. Bu kelime Dede Korkut'un Dresden ve Vatikan nüshalarında lakap olarak kullanılmıştır: “*Konşularına çağırır ki kız Zelihe, Zübeyde, Ürtüveyde! Çankız, Çanpaşa! Ayna Melik, Kutlu Melik! Ölmeğe yitmeğe getmemişdim?*” (D-8). Metin Vatikan nüshasında da aynı şekildedir. Yalnızca naşirler tarafından *Melek* gibi okunan kelime *Melik* şeklinde harekelenmiştir. Kanaatimizce, burada eski Türk toplumunda kadınlara verilen adların hiyerarşik sistemi aksedilmiştir. Evini bırakıp da obayı dolaşan ve evine döndükde her şeyin alt üst olduğunu gören gelin komşularını çağırırken Zelihe, Zübeyde, Ürtüveyde adlarının karşısında *kız* kelimesi kullanmaktadır. Bu, o demek ki, adları çekilenler evlenmemiş kızlardır. İkinci guruba ait olan *Çankız*, *Çanpaşa* adlarındaki *can/can* ögesi gelinlik statüsünü belirlemektedir (Türk ve Moğol kadın

* Yakutçada *alın* kelimesi “alt” anlamı, altaycada *ald* kelimesi “ön” ve “alt” anlamları ifade etmektedir.

¹⁶ Bk.: V. Zahidoğlu, Kitab-ı Dede Korkut'un Açılmamış Sırları, Logos Bakü 1997, s.142-144.

¹⁷ A. Bañadurhan, Rodoslovnaya Drevo Tyurkov, Kazan 1906, s.43, 49.

¹⁸ A. Von Gabain, Eski Türkçenin Grameri (Çeviren: M. Akalın), Ankara 1995, s.46.

¹⁹ Grammatika Sovremennogo Yakutskogo Literaturnogo Yazıkı Fonctika i Morfoloģiya, Moskova 1982, s.264-265. Dönüşlü fiillerde iyelik, aitlik anlamı da vardır. Bu değişime Tuva Türkçesinde de rastlanmaktadır.

adlarındaki -çın, -çin, -can ekinin de tarihen bu kelimeye bağlı olduğunu ihtimal etmek mümkündür). Üçüncü halde artık yaşlı kadınlara mahsus aynı ad (*Melik*) *ayna* ve *kutlu* lakapları ile farklıdır. Böylelikle, Zelihe, Zübeyde, Ürüveyde kız adları, Çankız, Çanpaşa gelin adları, Ayna Melik, Kutlu Melik ise yaşlı kadın adlarıdır.

Melik ismi taşıyan iki komşudan birinin lakabı olan *kutlu* kelimesi yazılı kaynaklarda ve çağdaş Türk lehçelerinde “uğurlu, saadetli” anlamında çok yaygındır. Lakin Kutlu Melik adına karşı konulan *Ayna Melik* adındaki *Ayna* lakabının anlamı şu ana kadar doğru dürüst açıklanmamıştır.

Ayna kelimesi “kötü ruh, şeytan, iblis” anlamında tarihçi G. F. Miller’in XVIII. yüzyılda batı Sibir Türk lehçelerinden derlediği sözlük malzemesi içerisinde geniş yer almaktadır. G. Miller, bu kelimenin gösterilen anlamda Altay, Hakas, Şor Türk lehçelerinde ve bu Türkçelere ait ağızlarda işlendiğini, aynı kavramın Başkurtça’da ve Kuznetsk Tatarlarının dillerinde *şeytan*, Tomsk Tatarlarının dilinde *yek*, *cek*, Tobol Tatarlarının dilinde *cin*, *peri*, Yakut dilinde ise *abası* kelimeleri ile ifade edildiğini, Kangrat ağızında *ayna* kelimesi ile *asa* kelimesinin gösterilen anlamda paralel olarak kullanıldığını göstermektedir.²⁰ *Ayna* kelimesi “kötü ruh, şeytan” anlamında çağdaş Hakas Türkçesinde muhafaza edilmiştir.²¹ Moğol dillerinde (Moğol, Kalmık vs.) ve bazı Sibir Türk lehçelerinde (Altay, Tuva, Tofalar vs.) “kötü ruh, şeytan” anlamında *az*, *aza*, *ada* kelimeleri işlenmektedir.²² V. V. Radlov *aza* kelimesinin Moğol dilindeki aynı anlamlı *ad* ve *ada* kelimelerine bağlı olduğunu söylemektedir.²³ Türk lehçelerinde t~d~y~z~r fonetik değişimini dikkate alarak *ayna* “cin, şeytan” kelimesinin *ad/az* “şeytan, kötü ruh” köküne bağlılığını ihtimal etmek mümkündür. Eski Türk antlarında *ada*, *ayağ*, *ayığ*, *ayığ*, *anığ* “kötü, uğursuz” kelimesi geçmektedir. Aynı kelimenin kökü Yakutçada *ayı* “kötü sonuç; suç”, *ayılah* “kötü sonuç getiren, uğursuz; suçlu” kelimelerinde de korunmuştur.

Kayd edelim ki, Türk lehçelerinde eş sesli başka bir *ayna* “melek” kelimesinin de izleri bulunmaktadır. V. V. Radlov, *ayna* kelimesinin Kırgızca’da “canım benim” (duşa moya) anlamında şefkat kelimesi olarak kullanıldığını söyler: *Meniñ aynam*. O, aynı kelimenin çocuklara hitaben söylenen *aynalayın* kelimesinin terkinde de olduğunu göstermiştir: *aynalayın balam* “canımın içi balam!”. V. V. Radlov, bu kelimenin metindeki takribi anlamını ve *ayna* kelimesi ile bağlılığını doğru belirlese de somut açıklama yapmamıştır. O, *aynalayın* kelimesinin *ayna* kelimesinden (anlamını belirtmeden) ve *-layın* “gibi” ekinden oluştuğunu göstermekle yetinmiştir.²⁴ Fikrimizce, V. V. Radlov’un verdiği örneklerdeki (*aynam*,

²⁰ M. İ. Borgoyakov, Slovník G. Millera po Tyurkskim Yazıkam Sibiri, Tyurkskaya Leksikologiya i Leksikografiya, Moskova 1971, s.126-127.

²¹ Russko-Xakasskiy Slovar’, Moskova 1961, s.55, 205, 931.

²² V. İ. Rassadin, Fonetika i Leksika Tofalarskogo Yazıka, Ulan Ude 1971, s.157.

²³ V.V. Radlov, Opit Slovary Tyurskiñ Nareçiy, C.1, Spb 1893, s.477, 557.

²⁴ V. V. Radlov, a.g.e., C.1, s.17.

aynalayın balam) ayna kelimesi “melek, peri” anlamındadır. Aynalayın balam ifadesi aynı şekilde çağdaş Kazak Türkçesinde kullanılmaktadır.²⁵ Burada bir husus üzerinde de durmak isterdik ki, V. V. Radlov’dan öncesi L. Budagov da aynalayın kelimesi üzerine bir açıklama yapmış, bu kelimenin aylan- fiilinden türeme aynal- “dolanmak” kelimesine bağlı olduğunu ileri sürmüş ve aynalayın kelimesinin “dolanayım” anlamında kurban veya sadaka verirken başa dolandırılması ritüelinden yarandığını savunmuştur.²⁶ V. V. Radlov kendi zamanında bu fikrin asılsız olduğunu ve aynalayın kelimesinin kökünü ayna isminden oluştuğunu açık bir şekilde ispatlamıştır. Bizim fikrimizce, aynam, aynalayın balam ifadelerindeki ayna kelimesi “melek”, aynalayın kelimesi ise “melek gibi” anlamındadır. Yeri gelmişken göstereyim ki, Azerbaycan, Türk, Türkmen ve bir çok başka Türk halklarında kadın şahıs adı olarak kullanılan Ayna adı da bu köke bağlıdır ve “melek” anlamındadır (Bu şahıs adının Farsça ayine “ayna” veya adna / ayna “cuma” kelimesinden türediği yönünde Türkolojide geniş yayılmış fikir²⁷ bizce, esassızdır). M.Kaşgari sözlüğünde, Kıpçak abidelerinde (Sanglağ, Ş.Süleyman Buhari sözlüğü vs), Kırgızca ve Özbekçe rastlanan ayım(Özb.oyim) “hatun, hanım” kelimesinin de “melek” anlamı ayım(<ayım) kelimesinden türemesi ihtimali de düşündürücüdür. Krş: arap.Melike

Ayna “melek” kelimesini Yakutça’daki ayı kelimesine bağlamak mümkündür. Yakutça’da ayı, yaradılışın ve hayırhahlığın başlangıcını tecessüm ettiren ilahi varlıkların, meleklerin adı olarak mitik anlam ifade etmektedir. Hayırhah ruhlar gibi tasavvur edilen bu ilahi varlıklar çocukların doğuşuna, toprağın bereketliliğine, hayvanların artışına yardım eder, insanlara can (‘kut’) verirler.²⁸ Bu kelimeye Altaycada ayı şeklinde rastlanmaktadır. E. K. Pekarskiy, kelimenin ay- “yaratmak, türetmek” fiilinden türediğini ve bu köke bağlı ayı “yaratıcı, tanrı” kelimesinin mevcudluğunu göstermektedir. -t ve -n eklerinin fonksiyonel eşitliği hakkında daha önce söylediğimiz fikre dayanarak ayna “melek” kelimesinin de ilk önce ayın şeklinde olduğunu düşünmek mümkündür. Bu ekler çağdaş Moğol dilinde

²⁵ Kazahsko-Russkiy Slovar’, Alma-Ata 1954, s.19.

²⁶ L. Budagov, Sravnitel’nyy Slovar’ Turetsko-Tatarskiy Nareçiy, C.1, SPb 1869, s.212. Dede Korkut’a ait bazı araştırmalarda da bu kelime destandaki”başına dolandırarak sadaka vermek” ifadesine bağlanmaktadır. Bk:Köprülüzade Mehmed Fuad, “Dede Korkut Kitabına Ait Notlar, Başa dönmek, Aynalmak”, Azerbaycan Yurt Bilgisi, C.1, İstanbul 1932, s.84-91; Abdulkadir İnan, Dede Korkut Kitabında Eski İnançlar ve Gelenekler, Türk Kültürü Araştırmaları 1966-1969, Ankara 1969, s.153. Hakikaten Kırım Tatar Türkçesinde bu ifadeye aylanayım şeklinde rastlanmaktadır. Lakin meniñ aynam ifadesinde olduğu gibi Kırım Tatarcadaki aylanayım gözünden ifadesini de aylan- “dolanmak” fiili esasında izah etmek çok zordur. Öte yandan aynal biçimi muhtemelen aylan- şeklinden göçüşme sonucu ortaya çıkmıştır.

²⁷ Z. B. Muhammedova,, İssledovaniya po İstorii Turkmenskogo Yazıka, XI-XIV V.V. Aşğabad 1973, s.57-58.

²⁸ E. K. Pekarskiy, Slovar’ Yakutskogo Yazıka, C.1, Moskova 1959, s.47-48; Yakutskiy Fol’klar, Moskova 1937, s.295.

sıfat yapımı için kullanılmaktadır: üs”tüy”-üst”tüylü”; mor” “at”-morin “ata ait, atlı”-mor’t “atlı”; gar “el”-garın “ele ait”vs. Zarf yapımında kullanılan -(ı)n ekinin de (güzün, kışın) etimolojik açıdan bu ekle bağlılığı mümkündür. Muk.Et.: Dede Korkut’ta : dünün günün- dünlü- günlü “gece- gündüz”, kanın/kamın -kanlı“gür, dolu” vs. İbn Muhenna -n eki hakkında şunu belirtmektedir: [Türkçede] bazen -lı eki anlamında ‘nun’ harfi kullanılmaktadır. Örneğin, ton ‘elbise’ kelimesine -lu eki artırıldığı gibi (tonlu ‘elbiseli’) -n eki de artırılabilir (tonan ‘elbiseli’).²⁹ İbn Muhenna sözlüğündeki başka bir örnekte -bayan ‘zengin’ kelimesinde de bu ek ortaya çıkmaktadır. Burada zengin kelimesinin karşılığı olarak bay, bayan, barlu gösterilmektedir.³⁰

Ayna kelimesinin sonundaki -a unsuru ise gramatik karakteri henüz açıklanmamış olan ve bir çok Türk-Moğol kelimelerinde görülen ünlü artımı ile mukayese edilebilir. Krş.: sola “sol”, sağa “sağ” (taraf) (İbn Muhenna Sözlüğü); Türk: taş, at, ot, bir, but, göz, kök, kaz, erk “güç”, ab / av, goç / koç, kenc, er, boyun, gelin, ön, koyun vs. -tayı (Salar), ata (Hoton), ota ‘od, ateş’, biri (Hoton), butu (Hoton), göze (Hoton), köke (Moğ.Yazı dili), gaza (Sarı Uygur), erke (Moğ.), aba (Moğ.), yuça (Moğ.), kence (Moğ.), ere (Moğ.), boynu(Gag) / moynu(Şor) / moy (Yak.) “boyun”,. gelni (Gag) “gelin”, yönlü (Gag.) “ön”, koynu (Gag.) “koyun” vs.³¹ Kitab-i Dede Korkut’ta: Ata “at, beygir”: Karakucda kazlık atası bundan geçti D-139; Ele “el”: Kalın Oğuz Begleri ele götürdüler.D-75); Beyni “beyin”: Gafil başuñ ağrısın beyni bilir.D-5 vs.Bundan dolayı biz ayna “melek” kelimesinin semantik ve etimolojik gelişmesini aşağıdaki gibi tasavvur ediyoruz: ay- “türetmek, yaratmak” >*ay “türedici” > ayın “ilahi varlık, tanrı, melek” > ayına > ayna “melek”. Azerbaycan türkçesindeki toyana “düğünlük, düğün hediyesi” kelimesinin de ayna sözüne eşit gramatik model esasında yarandığını tahmin ediyoruz. Gösterilenlerle ilgili Dede Korkut’taki ayna “uçursuz, şeytan” kelimesine dair ihtimalimize ek olarak bu kelimenin ayna “melek” kelimesi ile aynı kökten olması ve anlam değişimi, enantiosemyi sonucu zıt anlam kazanabileceği ihtimalini de istisna etmiyoruz. Görüldüğü gibi ayna kelimesi Türk lehçelerinde birbirine zıt iki anlamı -‘uçursuz, şeytan’ ve ‘melek’- anlamlarını bildirmektedir. Bizce, Dede Korkut’ta kutlu lakabına karşı konulan ayna lakabı “uçursuz, şeytan” anlamı bildirmektedir. Birleşimlerdeki Melik şahıs adına gelince, fikrimizce bu ad Arap kökenli Melek kelimesine değil, Türk-Moğol kökenli hesap ettiğimiz ve Yakutça Melyebsin / Melyepsi “Gök ruhunun 8 kız kardeşinden biri; ruh, melek” kelimesinin kökünü oluşturan Melyeh (<Meliek< Melik)’e bağlıdır.³²

²⁹ P. M. Melioranskiy, Arab Filolog o Turetskom Yazıke, SPb. 1900, s.013.

³⁰ P. M. Melioranskiy, a.g.e., s.55.

³¹ A. M. Şerbak, O Priçinañ Strukturno-Fonetičeskiñ Raşhojdeniy v Tyurko-Mongol’skiñ Leksiçeskiñ Parallelyah, İssledovaniya po Vostoçnoy Filologii, Moskova 1974, s.340-351.

³² E. K. Pekarskiy, a.g.e., C.2, s.1550.

Kız كيز “delikanlı, evlenmemiş genç erkek”. Bu kelime Bamsı Beyrek Boyunun sonunda işlenmiştir: “*Otuz Tokuz kız tale'lü tale'ine birer oğ atdı. Otuz tokuz yigit oğının ardınca getdi.*” (D-121); “...*Kırk kız tale'lü tale'ine birer ok atdı. Yiğitler ok ardınca getdi.*” (B-52).

Gösterilen cümlede kız kelimesinin anlamının düzgün belirlenmemesi genelde metnin mazmununa bir anlaşmazlık getirmiştir. Bütün nasirler buradaki kız kelimesini çağdaş Türk lehçelerindeki “kız çocuk” anlamında metne dahil etmişler. Kız kelimesinin aynen çağdaş metinlerde de verilmesi böyle bir tasavvur yaratmaktadır ki, okları kızlar atmış, yiğitler (erkekler) ise bu okların ardınca gitmişler. Oysa Oğuz geleneğine göre iğitler oku atmalı, kendi oklarının ardınca gitmeli ve okun düştüğü yerde gerdek kurmalıydılar. Bunu Beyrek boyundaki bu cümle de açık ve net bir şekilde tasdik etmektedir:

“*Oğuz zamanında bir yiğit ki evlense oğ atardı. Oğı [ne] yerde düşse anda gerdek dikerdi. Beyrek Han dağı oğın atdı, dibine gerdegin dikdi.*” (D-89). Vatikan nüshasında da aynı mazmun ifade edilmiştir. Metnin mazmununun yanlış yorumlanmasında *tale'lü tale'ine* ifadesinin sentaktik ve semantik özelliğinin dikkate alınmamasının da etkisi olmuştur. İki kelimededen oluşan bu türlü birleşimler sentaktik tekrarlılık prensibi üzerine yararır ve 1. öge -lı eki kabul ederek “kendi” anlamı ifade ediyor. Dede Korkut'taki kavumlu kavumla “kendi akrabası ile”, atlı atına (bindi) “kendi atına” vs. birleşimler de aynı usulle yararlanmıştır. Muk. Et.: Dertli derdin söyleşir her biri (Ş. Hamza ‘Yusuf ve Zeliha’)- “kendi derdini”, Her birintüz işli işinize geduñ (M. Darir ‘Yusuf ve Zeliha’)-“kendi işinize” vs.

Kız kelimesine “delikanlı, evlenmemiş genç erkek” anlamında başka kaynaklarda rastlamadık. Lakin Türkçe’de bu kelimeye bağlı kızan “erkek çocuk, delikanlı” kelimesi kullanılmaktadır. Azerbaycan dilinin Nahçıvan ağzında bu kelimeye “çocuk” anlamında rastlanmaktadır.³³ Türkçe’deki kızan kelimesi üzerine ilk kez kapsamlı bir araştırma yapmış Prof. Dr. Hasan Eren, daha sonra Prof. Dr. Tahsin Banguoğlu ve başka araştırmacılar bu kelimenin kızın bir türevi olduğunu döne döne dile getirmişlerdir.³⁴ Araştırmacıların çoğunluğu kızan kelimesinin kız kökünden ve -(a)n küçültme ekinden oluştuğunu söylerler. Daha önce belirttiğimiz gibi biz buradaki -(a)n ekini iyelik ekine bağlı yapım eki gibi değerlendirir ve bu ek aracılığı ile yaranmış kelimelerin Türk lehçelerinde bir sıra hallerde eksiz

³³ Azerbaycan Dialektoloji Lügeti, C.1, Ankara 1999, s.248.

³⁴ Hasan Eren, “Türkçedeki Ermenice Alıntılar Üzerine”, Türk Dili, Ağustos 1995, s.868-869; Hasan Eren, Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Ankara 1999, s.242; Tahsin Banguoğlu, Türkçenin Grameri, Ankara 1990, s.174 vs.

* -(A) n ekinin küçültme eki olduğunu yanılmıyorsak ilk kez W.Bang ileri sürmüştür: W.Bang. Über die Türkischen Namen einiger Crosskatzen, KSZ XVII Budapest, 1916-1917 s.131,142. -(a)n ekinin fonksiyonu üzerine türkolojide bazı başka fikirler de mevcuttur. Bk.: E. V. Sevortyan, Affiksı İmennoğ Slovoobrazovaniya v Azerbaydžanskom Yazıke, Moskova 1966, s.172-173; A. Von Gabain, a.g.e., s.44.

kullanılmasını da bununla izah ediyoruz: *kar* ~ *karın* “karın”, *hurç* (Türk.)-*hurcin/hurcun* (Azerb), *koy*~*koyun* “koyun” ve “kucak” anlamlarında, *boy*~*boyun* “boyun”, *düz*~*düzen* “çöl”, *al*~*alın* “alın” ve “ön” anlamlarında, *toz*~*tozan* , *beyin*~*miy* “beyin”, *çit*~*çiten* “çit” vs. Aynı paralellik Türk ve Moğol dillerindeki örneklerde de görülmektedir. Moğ.: *gücün*, *bayan*, *or*, *alt* ~ Türk.: *güc*, *bay* “zengin”, *orun* “yer”, *altun* “altın” vs. Kitab-i DedeKorkut’ta: *er-eren* “er”, *alp-alpan* ** “alp”; *kardaş-karındaş* “kardeş” vs. -n ekinin -lı ekine karşılık olarak kullanılması Dede Korkut’taki şu cümleden de görülmektedir: Avcına sığmayan elüklü ohlı D-221

Kanaatimizce, *kız* kelimesi ilk önce “her iki cinsten olan evlenmemiş genç” anlamı ifade etmiş daha sonralar anlam daralması sonucu “dişi genç” anlamı kazanmıştır. Destandaki anlam daha eski özelliği yansıtmaktadır. Mukayese için hatırlatalım ki, *kisi* ve *kardaş* kelimelerinde de aynı semantik gelişim söz konusudur. *Kisi* kelimesi M. Kaşgari sözlüğünde ve uygur metinlerinde hem “insan”, hem de “kadın” anlamında kayd olunmuştur.³⁵ Günümüz Azerbaycan Türkçesinde *kisi* kelimesi yalnızca “erkek” anlamında kullanılmaktadır. *Kardaş* kelimesi Nogaycada “erkek kardeş, akraba”, Tatarcada “akraba”, Azerbaycan türkçesinde “erkek kardeş”, Anadolu Türkçesinde “hem erkek, hem de kız kardeş” anlamları ifade etmektedir. Aynı kelimeye XVII. yüzyıl Ermeni alfabesi ile yazılmış Kıpçak metinlerinde *hardaş* “kız kardeş, baci” şeklinde rastlanmaktadır.³⁶

Kitab-ı Dede Korkut’un metinsel ve lenguistik açıdan daha objektif ve titiz araştırılması, yanlışlıklardan ve tesadüfi yorumlardan arındırılması, bu muhteşem abidenin bilimsel metninin hazırlanması ve ondan kaynak gibi yararlanılmasına sağlam temel oluşturabilir.

** Bu paralellik Yegenek Boyu’nda aynı cümlenin Dresden ve Vatikan nüshalarındaki varyantlarında ortaya çıkmaktadır. Muk. Et: Ala gözüm açuban dünya gördüm. Ağ-Boz atlar çapturur *alpanlar* gördüm (D-206); Ala gözüm açdukda dünya gördüm. Ağ-boz çapturur *alplar* gördüm. (V-88)

³⁵ Devanu Luğotit Turk (İndeks-Luğat), Taşkent 1967, s.163. Bazı araştırmacılar eski Türkçedeki *kisi* “kadın, eş, zevce” ve *kisi* “insan” anlamlı kelimelerin farklılaştırılması zaruretiğini savunmaktadırlar. Bu yönde özellikle Prof.Dr.O.Fikri Sertkaya’nın getirdiği argümanlar ve örnekler inandırıcı görünmektedir. Lakin farklı kelimeler olduğu söylenen bu sözlerin etimolojisi açıklanmadığı için onların aynı kökten gelişerek farklı fonetik şekil ve anlam kazanması da düşünülebilir: Bk: Osman Fikri Sertkaya, “Türkoloji’de Eleştiri Sorunları” Üzerine, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-1985, Ankara 1989, s.149-159.

³⁶ Yaroslav R. Daşkeviç, Ervard Trıyarski, Armyano-Kıpçakskiye Predbraçniye Dogovori İz L’vova (1598-1638), Zaklad Orientalistiki Polskiew Akademii Nauk C.XXXIII, N.2, s.96.